

Szecsődy Kristóf

Folyamatosságok Wittgenstein műveiben

A Logikai-filozófiai értekezés és a Filozófiai vizsgálódások összevetése

Bevezetés

A közvélekedés szerint Wittgenstein „két különböző filozófiát fejlesztett ki, amelyből a második nem érthető meg az első folytatásaként”.¹ Dolgozatomban ezzel a nézettel szeretnék – természetesen nem elsőként – vitába szállni, és érveket felhozni a mellett, hogy a korai és a kései Wittgensteint hasonló problémák foglalkoztatták. A filozófia természetéről vallott álláspontja és módszertani elvei pedig nem változtak meg jelentős mértékben a két mű megírása között eltelt idő alatt.

Igaz, hogy a *Logikai-filozófiai értekezést* a korai analitikus filozófia (Frege, Russell), a *Filozófiai vizsgálódásokat* viszont az Ordinary Language Philosophy vagy nyelvfilozófia (Ryle, Austin) kontextusában szokás magyarázni, és a két irányzat között lényegesek az eltérések: főképp a formalizált, illetve a természetes nyelvek elsődlegességének a kérdésében. Ennek alapján mégsem lehet kimondani, hogy „a második nem érthető meg az első folytatásaként”, hiszen csupán arról van szó, hogy a két könyvre legalább két különböző trendhez tartozó filozófusok hivatkoztak. Persze tagadhatatlan, hogy Wittgenstein az *Értekezés* számos gondolatát később tévedésnek minősítette. Ha azonban ez elégséges ahhoz, hogy inkoherensnek tekintsük, akkor felbukkan egy „harmadik” Wittgenstein, hiszen a *Vizsgálódások* első részének befejezése után „íráisai [...] bizonyos értelemben eltávolodnak a korábbiaktól és új irányokba mutatnak”,² s máris legkevesebb három különböző filozófiáról beszélhetünk. A koherencia kritériuma nem önmagában a tévedhetetlenség vagy a makacs kitartás a korábbi elképzelések mellett, mert akkor szinte minden filozófustól elvitathatnánk.

A diszkontinuitás-fölfogás, bár az utóbbi években egyre megalapozottabb támadások érik, kevés kivételtől eltekintve máig uralkodó a Wittgenstein-elemzésekben.³ Az üres szócséplésnek tűnő filológiai problémát elsősorban az tölti meg filozófiai tartalommal, hogy mennyire vehetjük komolyan Wittgensteint, hiszen egy összefüggéstelen gondolatrendszer legfeljebb filozófiatörténeti érdeklődésre tarthat számot. Az életmű kontinuitása melletti meggyőző érvek lehetnek tehát az első lépések Wittgenstein tudományfilozófiájának rehabilitálásához, melynek plauzibilitását – a diszkontinuitáson kívül még főképp állítólagos relativizmusa miatt – napjainkban is számos filozófus vitatja.

1 Burkard–Kunzmann–Wiedmann 1993.

2 Neumer 2006, 10. o.

3 Nyíri 2002, 6. o.

Melyek azok a konkrét elemek, amelyek alátámaszthatják a két szöveg koherens konceptuális háttérét? A filozófiai konzervativizmus és az etika elutasítása például lehetnek ilyenek, de ezek sajnos inkább csak filozófiai előítéletek, ezért nem zárnak ki egy esetleges paradigmaváltást. Az *Értekezésben* hangsúlyos szerepet játszó „mutatni-mondani” opozíciós pár (Wittgenstein 1989, 4.1212.) a *Vizsgálódásokban* is előkerül (például Wittgenstein 1998, 454, 508.), és bár funkciója a két könyvben nem teljesen azonos, mégis figyelemreméltó hasonlóságokkal bír.

1. Wittgenstein pályája

Ludwig Josef Johann Wittgenstein (Bécs, 1889. április 26. – Cambridge, Anglia, 1951. április 29.) egyetlen életében megjelent filozófiai témájú könyvét, a *Logikai-filozófiai értekezést* 1918-ban fejezte be, első német kiadására pedig 1921-ben került sor. A világ logikai szerkezetét, illetve a logika és a matematika alapjait kutató munkát 1913-ban kezdte el, körülbelül egy időben azzal, hogy napvilágot látott Alfred North Whitehead és Bertrand Russell *Principia Mathematicájának* befejező kötete. Módszerére elsősorban Russell logikai atomizmusa és leíráselmélete hatott, akinek Cambridge-ben 1911 és 1913 között Gottlob Frege tanácsát követve a tanítványa volt. Az *Értekezésben* kifejtett gondolatok e két filozófusra támaszkodnak a leginkább, de számos ponton éles kritikával illetik nézeteiket.

A XIX. század utolsó és XX. század első évtizedeiben kristályosodtak ki a modern predikátumlogika kezdeményei. Az áttörést, melyet gyakran neveznek a filozófia nyelvi fordulatának, Fregének szokás tulajdonítani, aki „Fogalomírás” című tanulmányában – a mellett, hogy a szójelentés helyett a kijelentések vagy, más szóval, mondatok jelentését vette a jelentés legkisebb szignifikáns egységének (a szavak jelentését csak a kijelentések kontextusában határozta meg) –, kvantifikálható individuumváltozókat vezetett be. Az *Értekezés* egyik szándéka éppen az, hogy komoly kiigazítások árán megvédje a szimbolikus logika fregei rendszerét a Russell által „felfedezett” halmazelméleti paradoxon érvényességétől. (Wittgenstein 1989, 3.33-3.334.)⁴ Frege és Russell realista denotációs jelentéselméletét Wittgenstein a konceptualizmus szellemében módosította, azonban az igazság megfelelési elméletéről (Wittgenstein 1989, 2.21, 2.222, 2.223.) nem mondott le. Szerzője szerint a mű negatív etikai és metafizikai üzenete

4 Russell 1901-ben fogalmazta meg a róla elnevezett matematikai logikai paradoxont – mely Epimenidész híres hazug-paradoxonjának egy változata –, hogy rámutasson a Georg Cantor és Frege által a formalizált logika keretében megalkotott naiv halmazelméletben rejlő ellentmondásra. Az antinómia lényege, hogy ha R halmaz azoknak a halmazoknak a halmaza, melyek nem tartalmazzák saját magukat, akkor nem lehet ellentmondásmentesen megválaszolni a kérdést, hogy eleme-e R önmagának, mert (I) ha igen a válasz, akkor R nem olyan halmaz, amely nem tartalmazza saját magát, tehát a definíció szerint nem eleme R -nek, de (II) ha nem a válasz, akkor R olyan halmaz, amely nem tartalmazza önmagát, tehát a definíció szerint eleme R -nek.

a legfontosabb, melyet az előszóban a következőképpen fogalmaz meg: „Amit egyáltalán meg lehet mondani, azt meg lehet mondani világosan; amiről pedig nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Tehát a könyv feladata „[a] nem-gondolhatót belülről [...] elhatárolni [...], a gondolhatón keresztül” (Wittgenstein 1989, 4.114.). A gondolatok értelemmel bíró kifejezhetőségének határa a nyelvben emlékeztet azokra a korábbi ismeretelméleti megfontolásokra – elsősorban John Locke és Immanuel Kant programjára –, amelyek az emberi ész jogosulatlan használatának, s annak a lehetséges tapasztalatokon túlmutató igényeinek kívánták elejét venni. De Wittgensteint nem a demarkáció episztemológiai konzekvenciái motiválják, hiszen „[az] ismeretelmélet a pszichológia filozófiája”, és „[a] pszichológia nincs közelebbi rokonságban a filozófiával, mint bármely másik természettudomány” (Wittgenstein 1989, 4.1121.), sokkal inkább egy – Leibniz *characteristica universalis*ához hasonló – logikai szempontból tökéletes nyelv megteremtése érdekli.

A köznyelv bonyolult, „álruhába öltözteti a gondolatot” és „[e]mberi erővel lehetetlen közvetlen formában kiemelni [belőle] a nyelv logikáját” (Wittgenstein 1989, 4.002. Kiemelés nem az eredetiben). Ugyanakkor „[k]öznapi nyelvünk valamennyi kijelentése ténylegesen, úgy ahogy van, logikailag teljesen rendezett [...]” (Wittgenstein 1989, 5.5563.). A fenti nehézségek akkor jelentkeznek, amikor filozófiai problémák tárgyalására kerül sor, mert a filozófusok kijelentései, kérdései (Wittgenstein 1989, 4.003.), amelyekkel – és az a mód, ahogyan – megfogalmazzák őket „nyelvünk logikájának félreértésén alapul[nak].”⁵ Ezzel szemben egy logikailag tökéletes nyelvben, amennyiben megvalósítható, ezek a problémák a definíció szerint fel sem merülhetnek.

A filozófia Wittgenstein szerint nem a különböző dogmákban megtestesülő tanítás, hanem tevékenység (Wittgenstein 1989, 4.112.), melynek elsődleges feladata a természettudomány vitatható tételeinek elkülönítése (Wittgenstein 1989, 4.113.), és a „gondolható” – már említett – körülhatárolása, vagyis a megmondható ábrázolásával jelezni a kimondhatatlant (Wittgenstein 1989, 4.115.), célja pedig a „gondolatok logikai tisztázása”, világossá tétele. (Wittgenstein 1989, 4.112.) Ebben a meglehetősen radikális koncepcióban tehát nincsenek értelmes, specifikusan filozófiai problémák, kérdések. Az *Értekezés* megkísérli az összes filozófiai problémát oly módon orvosolni, hogy kimutatja értelmetlenségét, azaz „hogya a legmélyebb problémák tulajdonképpen nem problémák” (Wittgenstein 1989, 4.003. Kiemelés az eredetiben). Ez lényegesen szűkíti a hagyományos felfogású filozófia hatókörét, mondhatni gyakorlatilag annak végét jelenti. Wittgenstein megsemmisítő elemzése nem bizonyult a filozófia minden problémájával szemben hatékonynak, mert bizonyos makacs problémákat, ilyen például a kauzalitás tautologikusnak s emiatt értelemnélkülinek (Wittgenstein 1989, 6.36.), vagy a mentális kauzalitás értelmetlenségének (Wittgenstein 1989, 6.373.) minősített kér-

5 Wittgenstein 1989, 7. o.

dése, a későbbi szakmai viták során újra megfogalmaztak. E kényelmetlenül túlzó és kirekesztő állásfoglalás azonban pusztán hangvétele szempontjából akkoriban korántsem számított egyedülállónak, hiszen a XX. század első évtizedeiben – például Russell cikkeiben vagy Edmund Husserl egészen más szemléletű, *A filozófia mint szigorú tudomány* című írásában – rendszeresen szóhoz jutott a kortárs filozófiákkal szembeni elégedetlenség és az alapokból kiinduló újrakezdés szükségessége.⁶

Russell leíráselmélete az *Értekezés*ben a megismerési folyamat kép-allegóriájával teljesebbé válik. A „kép” szó Wittgenstein terminológiájában a szintetikus vagy más néven tényállításokra utal, melyek nem lehetnek a priori igazak. (Wittgenstein 1989, 2.225.) „[K]épeket alkotunk magunknak a tényekről [...]” (Wittgenstein 1989, 2.1.), melyek „a tényállást, a körülmények fennállását vagy fenn nem állását a logikai térben jeleníti[k] meg” (Wittgenstein 1989, 2.11.). A leképezés (*Abbildung*) a logikai formán – „a valóság formájá”-n (Wittgenstein 1989, 2.18.) – keresztül zajlik: „A képben a leképezés logikai formája közös a leképezettel” (Wittgenstein 1989, 2.2.), mert „kell lennie [bennük] valami azonosnak, hogy az egyik egyáltalán a másik képe lehessen” (Wittgenstein 1989, 2.161.). A nyelv és a világ izomorf logikai szerkezete teszi lehetővé, hogy a kijelentés észlelhető hang- vagy írásjeleit a geometriából kölcsönvett analógiával a lehetséges tényállás vetületeiként, a kijelentés értelmének elgondolását vetítési módszerként fogja fel. (Wittgenstein 1989, 3.11.)

Az *Értekezés* publikációja után Wittgenstein évekig azzal a meggyőződéssel függesztett fel minden nyilvános filozófiai tevékenységet, hogy könyvével sikeresen megválaszolta a filozófia minden korábban zavarba ejtő kérdését. 1927-ben – Russell közreműködésével – majdnem három évvel Schlick első levelét követően végre beleegyezett, hogy találkozzon a Bécsi Kör néhány tagjával. Ettől kezdve foglalkozott újra filozófiával. 1929-ben Cambridge-be utazott, ahol az *Értekezés* angol fordításával doktori címet szerzett. Még ugyanebben az évben jelent meg a „Néhány megjegyzés a logikai formáról” (Wittgenstein 1929.) című írása, melyben felvetette a szín-kizárás problémáját. Ez az első látásra apróságoknak tűnő nehézség komoly kétségekkel terheli meg a nyelv és világ izomorfijáról szóló elméletet. Wittgenstein képtelen volt feloldani a zűrzavart, amely abból ered, hogy lehetséges ugyanarról a tárgyról két egymásnak nem ellentmondó, mégis egymást a nyelvi intuíció szerint kizáró igaz kijelentést tenni. Legtöbb kommentátora szerint ezek után feladta korábbi nézeteinek jelentős részét, és érdeklődése a következő évtizedekben a *Filozófiai vizsgálódások* alapanyagául szolgáló kérdések felé fordult.

6 A filozófia újkori történetében tekintélyes szerephez jutott a filozófia „tudomány előtti” állapotának konstatálása, és a helyes, azaz a tudományos filozófiát megalapozó módszer témája. Kant is hasonló diagnózt és igényeket fogalmazott meg *A vizsga és kritikájának* előszavában. A nyelvi fordulat filozófusai – például Frege, George Edward Moore, Russell és a Bécsi Kör tagjai – a korábbi filozófia egészét vagy legalábbis jelentős részét álproblémának, rosszul feltett kérdésnek tartották. E radikálisan redukcionista álláspontot „A filozófia fordulata” c. cikkében megerősíti a Bécsi Kör vezetője is. (Schlick 1972.)

A *Vizsgálódások* két részből áll – az első tartalmazza a szubjektivista ismeretfilozófiák megsemmisítő kritikáját, a második Wittgenstein pozitív antropológiáját –, melyeket az 1953-as posztumusz kiadásban a szerkesztők a szerző állítólagos szándékára hivatkozva két különálló egységre bontva, egy kötetben jelentettek meg. Ebben a műben a logikailag tökéletes nyelv eszméje helyett a hétköznapi, természetes nyelvek kerülnek az előtérbe. Az első rész alapkoncepciójának legfontosabb elemei „a nyelv használatelmélete”, „a szabálykövetés” és „a privátnyelv elutasítása” címszavakban foglalhatók össze. Wittgenstein a nyelv reprezentációs felfogását támadja, mely szerint a nyelv lényege és alapvető szerepe, hogy a világot ábrázolja. A nyelv szavai ennek az elképzelésnek megfelelően különböző fizikai, mentális vagy absztrakt tárgyakat jelölnek, a belőlük alkotott mondatok pedig a világ aktuális vagy potenciális tényeit juttatják kifejezésre. Ez az elgondolás azonban szerinte – tekintettel a nyelv számos egyéb lehetséges funkciójára – alapjaiban véve elhibázott.⁷ A nyelv használatelmélete szerint egy nyelvben a szavak jelentését nem a tárgy határozza meg, amelyet jelölnek, hanem az, ahogyan használjuk őket. E változások kétségtelenül jelentős elmozdulást mutatnak az *Értekezés*ben kifejtett képelmélethez képest, mindez viszont nem érinti Wittgenstein korábban ismertetett elképzeléseit a filozófia természetéről és helyes módszeréről (melyeket a *Vizsgálódások*ban gyakran egy betegség kezeléséhez hasonlít).

A logikai szintaxis (Wittgenstein 1989, 3.325, 3.334, 3.344.) és a formális jelrendszert (Wittgenstein 1989, 5.14.) a priori szabályai már az *Értekezés*ben is szerepelnek. A szabálykövetés fogalmának bevezetése és tárgyalása a *Vizsgálódások*ban körülbelül a 82. pontnál kezdődik és a 209-ig tart, de ehhez a részhez sorolhatjuk még a 242. megjegyzést, amelyben a nyelv segítségével történő sikeres kommunikáció elengedhetetlen kritériuma definícióink megegyezésén túlmenően ítéleteink összhangja is. Wittgenstein a megértés lehetőség-feltételeinek elemzése során jut arra a következtetésre, hogy a nyelvjátékainkban realizálódó szabályok eleve rögzítik, hogy milyen megnyilvánulások tarthatnak számot egyáltalán megértésre. A szabályok vezetnek bennünket, mi pedig vakon követjük őket, mintha a cselekvő és gondolkodó individuum a nyelvi inger-válasz kapcsolatok passzív szubjektumaként feloldódna a szabályok alkalmazásában, „lefuttatásában”.⁸

A privátnyelv abszurditását hangsúlyozó argumentumok – a 243-tól a 304. megjegyzésig – szorosan kapcsolódnak az előző gondolatkörhöz. Az érzetek, mint például az éhség vagy a fájdalom, egy bizonyos értelemben privátak, nevezetesen abban, hogy mindenki csak a saját „példányait” képes fenomenológiai tudatossággal átélni. A privátnyelv koncepciója nagy vonalakban a következőképpen vázolható: Sohasem kétel-

7 Ambrus 2007.

8 Neumer Katalin idézi Nyíri Kristóf összefoglalását a „szabálykövetés kontra szubjektum” problémájáról a késői Wittgensteinnél (Neumer 2006, 39. o.) és Darab Tamást, aki az MS 124-ben a szabálykövetéssel kapcsolatos „Ablauf” (lefolrás, kimenetel), illetve „ablaufen” (lejár, elmúlik) szavakat egy számítógépes program lefuttatásával állítja párhuzamba. (Neumer 2006, 38. o.)

kedhetek értelmesebben abban, hogy érzek-e éppen fájdalmat, hiszen mentális állapotaim speciális, csak rám jellemző episztémikus perspektívában jelentkeznek, ezért teljesen szükségtelen – s e mellett teljesíthetetlen is – a saját magam számára verifikáció igényével fellépni. Mások fájdalmaival kapcsolatban viszont egyenesen logikai képtelenséget jelentene igazolást megkövetelni, és (Ryle kifejezésével élve) kategória-hiba azt gondolni: ahhoz, hogy tudomásomra jussanak, éreznem is kell őket. A privátnyelv elképzelésének az adhat alapot, hogy szavaink jelentését bizonyos esetekben hajlamosak vagyunk visszavezetni privát intencionális tartalmainkra, mintha gondolatban rájuk mutatnánk. A kérdés az, hogy elképzelhető-e egyáltalán olyan nyelv, amelynek szavai arra vonatkoznak, amiről csak a beszélő tudhat. Ennek tisztázásához Wittgenstein a természetes nyelvek és a per definitionem privát érzetek összeférhetlenségére támaszkodik. Gondolatkísérletek⁹ segítségével érvel a mellett, hogy amikor megfelelően használjuk a nyelvet, privát mentális élményeinket már eleve interszubjektív keretek között artikuláljuk. A szavaink mögött megbúvó érzetek kifejezésének tárgy és megjelölés mintájára konstruált grammatikájából a tárgy mint irreleváns kiesik. Ez az egyszerűsítés nincs befolyással a nyelvhasználatra, hiszen az érzetek maguk nem szerepelhetnek nyelvjátékainkban, csak az azokat helyettesítő – nem egyedül a beszélő számára érthető – szavak. „A paradoxon csak akkor tűnik el, ha radikálisan szakítunk azzal az eszmével, hogy a nyelv mindig egyetlen módon funkcionál, s hogy mindig ugyanarra a célra szolgál: gondolatokat közvetít – szóljanak ezek a gondolatok házakról, fájdalomokról, jóról és rosszról, vagy bármiről.”¹⁰ Aki tehát privátnak véli a nyelvet, helytelenül alkalmazza azt, mégis képesek lehetünk megérteni, ami arra utal, hogy a beszélő feltett szándéka ellenére sem képes valójában privát nyelvet létrehozni.

A *Vizsgálódások* előszavában és néhány megjegyzésében Wittgenstein nyíltan elhatárolódott az *Értekezés* bizonyos elemeitől. Ezzel alapozta meg azt a klasszikus értelmezést, mely szerint a két mű végső soron inkommensurábilis, mert a megírásuk között eltelt évtizedekben egyfajta paradigmaváltás zajlott le szerzőjük gondolkodásában. A folytonosság szempontja egészen a legutóbbi időig – néhány kivételtől eltekintve – elkerülte az interpretátorok figyelmét, pedig a szembevetően lényeges különbségek mellett a két könyv módszere és céljai között számos ponton fedezhető fel rokonság.

2.1. „Mutatni” és „mondani”

A fejezet címében idézett szavak az *Értekezés* centrális módszertani elvéből valók, amelyet Wittgenstein explicit módon a 4.1212-ben fogalmaz meg: „Amit mutatni lehet,

9 Wittgenstein 1998, 258-271. (139-143. o.) és 293. (150. o.)

10 Wittgenstein 1998, 304. (153. o.)

azt nem *lehet* mondani” (kiemelések az eredetiben). Max Black szerint ehhez bátran hozzátehetjük még, hogy amit mondani lehet, azt nem lehet mutatni.¹¹ E tétel alkotja tulajdonképpen a mű „gerincét”, hiszen a mellett, hogy a képelmélet lehetőség-feltétele, előkészíti a drámai zárómondatot.

Az aszimmetria, amelyet kifejezésre juttat, a logikai formának abból a már említett sajátosságából fakad, hogy az a kijelentésben már eleve tükröződik – mint a valóság helyes vagy helytelen leképezési formája –, ezért a kijelentés nem ábrázolhatja értelmesen, azaz minden ábrázolási kísérlet eleve kudarcra ítéltetett. A tényeket rögzítő képek igazságának eldöntéséhez a tényekben szereplő körülmények mérlegelésére van szükség, vagyis a képek elemeinek megfeleltethetők a valóság bizonyos elemei, amelyek a tényeket igazzá teszik, megegyeznek velük. (Wittgenstein 1989, 2.21.) A 2.161 rögzíti, hogy a képnek és az általa leképezett valóságnak a formája azonos. Máskülönb, „hogy van-e értelme valamely kijelentésnek, attól függne, vajon igaz-e egy másik kijelentés” (Wittgenstein 1989, 2.0211.), s ez Wittgenstein szerint abszurd, hiszen az atomi tényeket meghatározó „körülmények függetlenek egymástól” (Wittgenstein 1989, 2.061.), így „[e]gy körülmény fennállásából vagy fenn nem állásából nem lehet következtetni egy másik körülmény fennállására vagy fenn nem állására” (Wittgenstein 1989, 2.062.).

2.171 A kép minden olyan valóságot leképezhet, amelynek formájával rendelkezik.

2.172 Leképezési formáját azonban a kép *nem képezheti* le, ezt *csak megnyilvánítja*. (Kiemelések nem az eredetiben.)

Karl Popper jegyzi meg *A tudományos kutatás logikájában*,¹² hogy a „mutatni” vagy „megmutatkozni” – melynek fundamentális metalogikai jelentősége van, például a szolipszizmus és a misztikum problémájával kapcsolatban – a korai Wittgenstein egyik kedvenc terminusa. Különböző előfordulásai körülbelül negyvenszer szerepelnek az *Értekezés* szövegében.¹³ A *Vizsgálódásokban az Äußerung* (megnyilvánulás, megnyilatkozás) és a *Mitteilung* (közlés, közlemény) kifejezések a „mutatni–mondani” distinkcióhoz hasonló jelentésű és alkalmazású oppozíciós párt alkotnak.¹⁴ Tehát a megkülönböztetés elválasztható a logikai forma fogalmától, illetve a logikailag tökéletes nyelv gondolatától, és önmagában is figyelemre méltó metalogikai jelentősséggel bír.

11 Black 1964, 190. o.

12 Popper 1997, 43. o.

13 Például: *zeigen* (mutat, megmutatkozik, látszik), *aufweisen* (felmutat, feltüntet), *spiegeln* (tükröz, visszatükröződik) és *darstellen* (megmutat, ábrázol, szemléltet, vázol). (Black 1964, 190. o.)

14 Neumer 1998, 337. o.

2.2. A kifejezések magyarázata

Magyarul a 4.1212-ben jelzett diszkrepancia az eredeti megfogalmazásnál kevésbé hatásos, hiszen németül – ahogyan angolul is – a megfelelő igealakok passzívban állnak. Wittgenstein valójában „[meg]mutattatott”-at, illetve „[meg]mondattott”-at ért rajtuk, melyek közül az első nyilvánvalóan az evidencia sajátos elnevezése. A hétköznapi életben mutogatni, például osztenzív definíció alkalmazásakor, esetleg a beszédet kísérő metakommunikatív megnyilvánulások részeként szoktunk, mondani pedig akármit lehet, legfeljebb vállalni kell a következményeit. Itt azonban egyáltalán nem ilyesmikről van szó.

A bevezetőben már szóba került, hogy a korai Wittgenstein fontosnak tartotta, hogy a logikára támaszkodva megállapítson egy bizonyos határt az értelmesen kimondható és az összes többi – tautologikus vagy értelmetlen – kijelentés között. A „mutatni-mondani” szembeállítás biztosítja a demarkáció technikai hátterét. Maga a kritérium elsősorban az igazság megfelelési elméletén (Wittgenstein 1989, 2.222.) és a denotáció természetén (Wittgenstein 1989, 2.171.) alapuló spekulációkból ered, és azt *sugallja*, hogy egy kijelentés igazságának vagy legalábbis értelmességének eldöntéséhez a kijelentés tapasztalati evidenciára való visszavezetésére van szükség.¹⁵

- 3.144 A tényállást csak leírni lehet, nem pedig *megnevezni*.
(A nevek a pontokhoz, a kijelentések a nyilakhoz hasonlóak; a kijelentések értelemmel bírnak.)
- [...]
- 4.022. A kijelentés *mutatja* az értelmét.
A kijelentés *mutatja*, hogyan állnak a dolgok, *ha* igaz. És azt *mondja*, hogy így és így állnak.
- [...]
- 4.121 A kijelentés nem ábrázolhatja a logikai formát, e forma tükröződik benne.
Ami tükröződik a nyelvben, azt a nyelv nem ábrázolhatja.
Ami *maga* fejeződik ki a nyelvben, azt *mi* nem fejezhetjük ki a nyelv által.
A kijelentés *mutatja* a valóság logikai formáját.
Megnyilvánítja azt. (Kiemelések az eredetiben.)

15 A Bécsi Kör számos tagja tulajdonította Wittgensteinnek a verifikációs jelentésemélet alap gondolatát, bár hasonló megfontolások olvashatók már Frege „A gondolat” című cikkében, sőt David Hume filozófiai témájú munkáiban is. A misztikumról (Wittgenstein 1989, 6.522.) adott beszámolója miatt azonban a korai Wittgenstein viszonya az elmélethez mégsem egyértelmű. A verifikáció mint ismeretelméleti-pszichológiai kérdés nem szerepelhet az *Értekezés*ben, mert az ismeretelmélet diszciplinárisan nem része a filozófiának. (Wittgenstein 1989, 4.1121.) A *Vizsgálódások* 289. megjegyzésében nyíltan elhatárolódik tőle, amikor leszögezi, hogy „[e]gy szót igazolás nélkül használni nem jelenti azt: jótalanul használni.”

Wittgenstein ontológiája az *Értekezés*ben a nyelv elsődlegességéből indul ki. Az elemi egységekként felfogott, elemi kijelentéseknek megfelelő tényállások az elmélet szempontjából fundamentálisabbak a tényállásokban szerephez jutó „dolgok”-nál. A *Vizsgálódások* szerint „annak, aki [például] egy nyelvet sem tanult meg [...], nem lehetnek nyelvi formát öltött emlékei, kívánságai vagy félelmei stb.” (Wittgenstein 1998, 649. Kiemelés nem az eredetiben). Ha pedig elfogadjuk, hogy az említett mentális állapotok, akárcsak maga az észlelés, mindig csak valamire vonatkozóan fordulhatnak elő – azaz propozicionális szerkezetűek –, akkor nyilvánvaló, hogy a fenti példával kapcsolatban nem is beszélhetünk valódi emlékekről, kívánságokról vagy félelemről. Wittgenstein szerint tehát legalább egy nyelv, egy vetítési módszer elsajátítása logikailag szükséges feltétele annak, hogy valakinek egyáltalán lehetnek-e ilyen élményei.

Annak ellenére, hogy az *Értekezés*ben a misztikummal kapcsolatban elismeri, hogy a nyelvileg kifejezhetetlen kétségtelenül megmutatkozik (Wittgenstein 1989, 6.522.), a nyelv és a világ mégis izomorf logikai szerkezetű, mert a világból csupán annyi „látható”, amennyit saját nyelvünk határai bekerítenek. (Wittgenstein 1989, 5.6.) Amikor viszont egy *A* személy kimond – elgondol vagy kifejezésre juttat – egy tetszőleges *p* kijelentést, akkor felmerül a probléma, hogy az így létrejött „*A* azt gondolja, hogy *p*” illetve „*A* azt mondja, hogy *p*” kijelentések igazságértéke független *p* igazságértékétől.¹⁶ (Wittgenstein 1989, 5.541.) Ha ezek a mondatok is a nyelv legitím és értelemmel bíró egységei, akkor sérül a nyelv és világ izomorf struktúrájáról alkotott hipotézis plauzibilitása, hiszen ebben az esetben lehetséges, hogy egy hamis *p* kijelentés egy másik, igaz mondatban – például: „*A* azt mondja, hogy *p*” – forduljon elő. Az elemi kijelentések és az őket potenciálisan tartalmazó, propozíciós attitűdöt kifejező mondatok egymástól független igazságértékéből adódó szemantikai feszültségnek komoly szerepe van abban a gondolatban, hogy „[a] mit mutatni *lehet*, azt nem *lehet* mondani”, vagyis az igazságértékek tranzitivitásának elengedhetetlen feltétele ez a korlátozás.¹⁷ A distinkció gyakorlati működésére – még explicit kimondása előtt – a 3.1432-ben találunk egy szemléletes példát:

Helytelen azt mondani: „Az »*aRb*« összetett jel azt mondja, hogy *a* az *R* viszonyban áll *b*-vel.” Helyesen: *Az*, hogy „*a*” meghatározott viszonyban áll „*b*”-vel, mondja azt, hogy *aRb*. (Kiemelések az eredetiben.)

Az első esetben arról van szó, hogy mit mond az „*aRb*” viszonyra utaló jelkapcsolat – azaz, hogy mi a jelentése –, a másodikban *a* és *b* referenciája szerepel, amelyek

16 Ha tegyük fel azt mondom, hogy „esik az eső”, annyi mindenképpen igaz, hogy ezt mondtam, még akkor is, amikor e kijelentés történetesen éppen nem fedi a valóságot.

17 A szóban forgó wittgensteini distinkció (Wittgenstein 1989, 4.1212.) és a propozicionális attitűdöt kifejező mondatok talányos interpretációjának (Wittgenstein 1989, 5.542.) összekapcsolásakor Anscombe elemzésére támaszkodtam. (Anscombe 1965.)

egymással az R viszonyban mutatkoznak meg. A két megfogalmazás azért nem kommutatív, mert az első tautologikus: akkor is igaz, hogyha a éppen nem áll semmilyen kimutatható viszonyban b -vel.

2.3. A megkülönböztetés értelmezése

„Minden kijelentés az elemi kijelentések igazságfüggvénye [...]” (Wittgenstein 1989, 5.) és „[a]z általános kijelentésformában kijelentés csak igazságműveletek bázisaként fordulhat elő kijelentésben” (Wittgenstein 1989, 5.54.). Wittgenstein logikája extenzionális, tehát „[a] logikai szintaxisban a jel jelentésének sohasem szabad szerepet játszania. A logikai szintaxisnak felépíthetőnek kell lennie anélkül, hogy a jel jelentéséről szó esnék, nem szabad mást feltételeznie, csak a kifejezések leírását” (Wittgenstein 1989, 3.33.). A filozófiával azonosított logika az említésre kerülő filozófiai problémákkal kapcsolatban gyakorlatilag általában csupán a demarkáció negatív következményeinek szükségzavú rögzítését jelenti. (például Wittgenstein 1989, 6.521.)

Az értelmesen kimondhatónak tekinthető elemi kijelentések meghatározásán keresztül a logika egy sajátos értelemben előírja a lehetséges tényeket, mert „[a]zt, ami »ellentmond a logikának«, éppoly kevésbé lehet a nyelvben kifejezni”, mint ahogyan például nem lehetséges olyan alakzatot ábrázolni, amely ellentmondana a geometria törvényszerűségeinek. (Wittgenstein 1989, 3.032.) Alogikusan gondolkodni, Wittgenstein szerint, fogalmi ellentmondást takar. Konceptiója élesen szembeállítható Friedrich Nietzsche – életművében többször is felbukkanó – elméletével a logika eredetéről,¹⁸ mely szerint a genealógiai szempontú megközelítés érvényesítése kimutatja, hogy a logika fogalma természetesen a „logikátlanság”-ból jött létre, hiszen a logika kialakulása előtt az emberiség de facto nem rendelkezett a logika fogalmával. Ezt valószínűleg Nietzsche sem úgy érti, hogy Arisztotelész előtt az emberiség egyedei a logika fogalmának hiányában szükségszerűen alogikusan gondolkodtak, csupán a kérdés történeti perspektívájára hívja fel a figyelmet. Világos, hogy nem egészen pontosan ugyanarra gondol, amikor a logika kifejezést használja, mint Wittgenstein, aki a logikát a priori rendként határozza meg. (Wittgenstein 1989, 5.4731.)

A látóhatár analógia (Wittgenstein 1989, 5.6331.) a demarkáció metaforája, amely az etika–esztétika (Wittgenstein 1989, 6.421.) és a metafizika területén kívül az ismeretelmélet gyanús kijelentéseit is megfosztja értelmességüktől. (Wittgenstein 1989, 5.542.) A látóhatár fogalmának szemléletes alkalmazása hatásos érv Hegel Kant-kritikájával szemben, mely *A szellem fenomenológiájának* bevezetésében olvasható. Hegel lehetetlenségnek nyilvánítja Kant programját, miszerint határokat kell szabnunk a spekulatív

18 Nietzsche 2003, 111., 99. o.

ész jogos használatának, mert a határ megállapításához szükséges lenne, hogy képesek legyünk belátni a határ mindkét oldalát, ami Kant vállalásának természetéből adódóan nyilvánvalóan kudarcrá ítéltetett. Wittgenstein megoldása azért tekinthető – ha közvetlen is – az ellenvetésre adott válasznak, mert kiindulópontja logikai, nem pedig episztemológiai beállítottságú, nem a szubjektum észhasználatának pszichológiai, antropológiai vagy metafizikai megalapozottsága, hanem az értelmesen megszerkeszthető kijelentések érdeklik. A logika transzcendentális (Wittgenstein 1989, 6.13.) akárcsak az etika (Wittgenstein 1989, 6.421.), de az előbbi az utóbbival ellentétben legalább kimondható. (Igaz csupán értelemnélküli tautológiákban.)

6.113 A logikai kijelentések sajátos ismertetőjele, hogy *igazságuk egymagából a szimbólumból felismerhető*, és ez a tény a *logika egész filozófiáját magában rejt*i. És így a legfontosabb tények egyike az is, hogy a nem-logikai kijelentések igazságát vagy hamisságát *nem* lehet egymagából a kijelentésből felismerni. (Kiemelések nem az eredetiben.)

Zavarba ejtő kérdés, hogy a „mutatni–mondani”, mint az értelmesség kritériuma szigorúan nézve nem fosztja-e meg értelmességétől az *Értekezés* egészét. Wittgenstein kétségkívül ezt sugallja, amikor művét egy létrához hasonlítja, melyet el kell dobni, miután felmáztunk rajta. (Wittgenstein 1989, 6.54.) Ennek az az egyik könnyen belátható oka, hogy a kifejtés során számos alkalommal maga is olyan tételek megfogalmazására kényszerül, amelyeket a demarkációs kritérium elfogadása nem engedne kimondani. A másik ok pedig éppen abban nyilvánul meg, hogy a logika kijelentései tautológiák, tehát a szó szoros értelmében nem lehetnek értelmesek – azaz tudományosak –, hiszen a tapasztalati valóságnak nincsen velük semmi dolga. A normatív logika (Wittgenstein 1998, 81.) fogalmának boncolgatása után, a *Vizsgálódások*ban Wittgenstein szintén leszögezi, hogy elmékedései semmiképpen sem tudományos, hipotetikus, magyarázó vagy empirikus elmékedések. (Wittgenstein 1998, 109.)

Sokan vélték ezért úgy, hogy az *Értekezés* tulajdonképpen saját magát is hallgatásra ítéli.¹⁹ Lukács György *Az ész trónfosztása* című könyvében egészen odáig megy, hogy e demarkációs kritérium – mint centrális módszertani elv – alkalmazása miatt²⁰ irracionalistának tartja Wittgensteint (s vele együtt mellékesen – teljesen alaptalanul egy kalap alá véve – egész „irányzatát” is). Bár az igazság szó relativizálásának vádja az analitikus igazságtáblázatok kidolgozójával szemben erős túlzásnak tűnik, az *Értekezés* kétségtelenül szép számmal tartalmaz makacsul nem logikai, azaz racionálisan bajosan eldönthető igazságértékű – például ontológiai vagy metalogikai – kijelentéseket is.

19 Például: Popper 1997, 43. o.

20 Lukács 1954, 624. o.

2.4. Wittgenstein naiv metafizikája

Az *Értekezés*ben hangsúlyozott demarkációs határ, már említett, megvonása csak a nyelvben történhet meg (Wittgenstein 1989, 5.5561.), hiszen a gondolható direkt, episztemológiai elhatárolása azt implikálja, hogy a gondolható és nem gondolható határát mindkét oldalról érinteni kellene. Ez azonban fogalmi ellentmondást rejt magában, mert a logika Wittgenstein felfogása szerint betölti a világot, és maga a logika jelöli ki annak határait. (Wittgenstein 1989, 5.61.) Ezt erősíti meg az is, hogy a szolipszizmus értelmese kimondhatatlan gondolatát a megmutatkozás szintjén tautologikusnak tartja: A metafizikai szubjektum számára, amely a világon kívül van, saját nyelvi kompetenciájának és fantáziájának határai egyúttal a világ határait is jelentik. (Wittgenstein 1989, 5.62-5.633.) Ami esetleg ezen a határon kívülre szorult, az a szubjektum részéről már kimondhatatlan, azaz eleve értelmezhetetlen.

A világ az *Értekezés* főszövegének első mondata szerint „mindaz, aminek esete fennáll”,²¹ más szavakkal: a valóságosan fennálló körülmények összessége. (Wittgenstein 1989, 2.06, 2.04.) A nyelvben ennek az általánosításnak – mely képlet formájában is kifejezhető (Wittgenstein 1989, 4.27.) – az igaz kijelentések konjunkciója felel meg (Wittgenstein 1989, 4.001.), vagyis ennyit lehet a világról a nyelv, illetve a logika szemzőgéből értelmese elmondani anélkül, hogy ezzel érintenénk a logika számára irreleváns, konkrét tényeket. Tehát a világ leírása az igaz elemi kijelentések összességében a nyelv felől nézve – a nyelv és a világ izomorf logikai szerkezetéből kiindulva szükség-szerűen – teljesen ki is merül. (Wittgenstein 1989, 4.26.) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az általános kijelentésforma bármilyen módon *leírja* a világot, sokkal inkább *előírja*, hogy a körülményeknek mely konstellációi tekintendők egyáltalán – fennálló vagy fenn nem álló – tényeknek. A mondat általános formája („[a] dolog így és így áll”) a *Vizsgálódások*ban is szóba kerül (Wittgenstein 1998, 134.), de korántsem olyan kitüntetett ontológiai dimenzióban, mint az *Értekezés*ben. E kijelentés csupán hasonlítási objektum (Wittgenstein 1998, 131.), melyről értelmetlenség volna azt állítani, hogy „megfelel (vagy nem felel meg) a valóságnak”. Csak azért alkalmazhatjuk más kijelentések helyett álló mondatsemaként, mert úgy hangzik, mint egy mondat. Ráadásul „[m]inden további nélkül lehetne helyette azt is mondani: »ennek és ennek az esete forog fenn« vagy »ez és ez a helyzet« stb.” (Wittgenstein 1998, 134.), a fenti megfogalmazásban tehát nincsen semmi egyedülálló.

21 A *Vizsgálódások* fordítói utószavában (Neumer 1998, 336. o.) Neumer sorra veszi a kései mű azon megjegyzéseit, amelyekben Wittgenstein idéz az *Értekezés*ből (Wittgenstein 1998, 22, 114, 134.). Az *Értekezés* nyitányában szereplő („[...] was der Fall ist”) és az általános kijelentésformát (Wittgenstein 1989, 4.5.) érintő („[e]s verhält sich so und so”) megfogalmazás magyarul – Márkus György fordításában – egyaránt: „aminek esete fennáll”. Az utóbbi fordítása a *Vizsgálódások*ban (Wittgenstein 1998, 114.): „[...] a dolog így és így áll.”

Wittgenstein az *Értekezés*ben – a radikális demarkáció dacára – kénytelen feltérképezni a logika metafizikáját is, hiszen például a logikai atomizmus ontológiája vagy a kép és a leképezett egymásnak való megfelelést megkövetelő igazságkritérium egyáltalán nem *következménye*, hanem sokkal inkább alapja logikájának. Természetesen az értelmesen elgondolható vagy kimondható kijelentések között, ha a logika kitölti a világot, és mindent lefed, elvileg nem szerepelhetnek metafizikai, azaz a common sense-re támaszkodva eldönthetetlen igazságértékű mondatok, ezért nevezhetjük a korai Wittgenstein metafizikáját naivnak. Hume metafizika-kritikájának recepciója óta világos, hogy a metafizika elutasítása maga is egyfajta metafizikai álláspont kifejezése, hiszen a puszta elvetés nem képes egyúttal eltörölni a metafizika fogalmát is, ezért óhatatlanul a metafizika perspektíváján belül kell maradnia.

A nyelv és a világ izomorf logikai szerkezetének elfogadása is egyértelműen metafizikai elmélet, mely csak a nyelv szempontjából értelmezhető, és – figyelembe véve a logikai forma gondolatának későbbi elvetését vagy a misztikum kérdését az *Értekezés*ben – önmagában sem problémamentes. A misztikum nem abban áll, hogy milyen a világ, hanem abban, hogy van (Wittgenstein 1989, 6.44.), de ez megmutatkozik, ezért kimondhatatlan kell, hogy legyen. (Wittgenstein 1989, 6.522.) A logikai pozitivisták számára a misztikum interpretációja nem volt kielégítő. A világ létezésére irányuló teljesen hétköznapi rácsodálkozás a létezés általános filozófiai kérdésének felületes felvetéséhez vezet. Nos, amennyiben „rejtély [valóban] nem létezik” (Wittgenstein 1989, 6.5.), mert minden értelmes kijelentést a hozzájuk tartozó kérdésekkel együtt – az *Értekezés* előszavának szellemében – világosan meg lehet fogalmazni, a „mutatni–mondani” szembeállítás érvényesítése a misztikum problémájára több ponton is kifogásolható. Minden valószínűség szerint élettrajzi okai is vannak annak, hogy a szolipszizmus és a misztikum kérdését egyaránt a világ kétségkívül létező, ám kimondhatatlan szférájába sorolja. Az első világháború végigharcolt éveinek gazdag élményanyaga bizonyára nagyban hozzájárult az *Értekezés* sokszor már-már prófétaian homályos, antiszubjektivist hangneméhez. Nem meglepő a Bécsi Kör tagjainak értetlensége: egyrészt a misztikum megnyilatkozásáról éppen a demarkációs kritérium értelmében nem lehetne értelmesen beszélni, másrészt a kimondhatatlan megmutatkozásának a megengedése a nyelv és a világ izomorfijának aszimmetriájára utal.

A szkepticizmus kérdését Wittgenstein lényegében egyetlen velős megjegyzéssel, végérvényesen elintézettnek tekinti (Wittgenstein 1989, 6.521.): Méregfogát a cáfolatára irányuló elvi lehetőségre való rámutatással húzza ki, hiszen az csupán a túlzott, s ezért értelmetlen kétely kifejeződése, amely ott is bizonyítást szeretne megkövetelni, ahol ez nem szükséges vagy egyáltalán nem lehetséges. Ez a megoldás ma is népszerű a szkepticizmus semlegesítésére, maradéktalan elfogadása azonban mégis nehézséget jelent: nem egyértelmű, hogy konkrétan a szkepticizmus melyik irányzatára vagy képviselő-

jére gondol. Az *Értekezés* is tartalmaz olyan elemeket (Wittgenstein 1989, 6.36-6.37.), amelyek például a nyíltan szkeptikus Hume-nál is megtalálhatók, nem is szólva a *Vizsgálódások*ban előtérbe kerülő szabálykövetés fogalmának szkeptikus konnotációjáról.

3.1. A privátnyelv-kritika jelentősége

Egy logikailag tökéletes nyelvben nem lesz több egyetlen szónál minden egyszerű tárgyra, és minden, ami nem egyszerű, ezeknek a szavaknak az összekapcsolásával kerül kifejezésre, olyan összekapcsolásával, mely természetesen az egyszerű dolgokra bevezetett szavakból ered; egy szó minden egyes egyszerű elemre. Egy ilyen nyelv tökéletesen analitikus lenne, és egy szempillantás alatt megmutatná, hogy állítja, avagy tagadja a tények logikai szerkezetét. [...] Egy logikailag tökéletes nyelv – amennyiben megalkotható – nemcsak elviselhetetlenül szószátyár, de a szókincséből adódóan egy bizonyos beszélő számára döntően magántermesztű [largely private] lenne. Azt kell mondanunk, hogy az összes név privát, annak számára, aki kiejti őket, és nem illeszkedhet bele egy másik beszélő nyelvébe.²²

Russell az idézett tanulmány 1918-as publikációjához írt rövid előszóban a terítékre kerülő gondolatok inspirációjáért köszönetet mond éppen hadifogságban sýnlýdý barátjának és volt tanítványának. Egy füst alatt ugyanakkor azt is hozzát teszi, hogy tekintettel arra, hogy a háború miatt évek óta nem volt alkalmuk személyesen találkozni és eszmecserét folytatni egymással, Wittgenstein mégsem vonható e gondolatokért felelýsségre. Érdekes, hogy Russell a privátnyelvnek a bevezetýben már nagy vonalakban említett alapgondolatát – melynek kritikája a *Vizsgálódások*ban centrális szerepet játszik – éppen az *Értekezés*ben kitüntetetten fontos logikailag tökéletes nyelv fogalmával hozta kapcsolatba. „Vajon nem felel-e meg a szimbolika általam végzett vizsgálata a gondolatfolyamatok ama vizsgálatának, amelyet a filozófusok oly fontosnak tartottak a logika filozófiája számára? Csakhogy ők többnyire lényegtelen pszichológiai vizsgálódásokba bonyolódtak bele, és hasonló veszély fennáll az én módszerem esetében is” (Wittgenstein 1989, 4.1121.). A privátnyelv elfogadása a filozófusok körében nem volt szokatlan, Alfred Jules Ayer például Wittgenstein megsemmisítý ellenérvei után is kitartott a koncepció mellett. Az érvelés tehát számos filozófussal vitatkozik beleértve az érzetadat-elmélet képviselýit is.

Wittgenstein a privátnyelvvel vagy nyelvekkel kapcsolatban több problémát is érint. A legsúlyosabb ezek közül a bevezetýben már szóba került, nevezetesen az, hogy belsý, fogalmi ellentmondás van a természetes nyelvek hangsúlyosan publikus, és a privát-

²² Russell 1998, 58. o.

nyelv csak a beszélő számára érthető természete között. (Wittgenstein 1998, 244-255.) Az, hogy a nyelv publikus – „[h]ogyan is akarhatok a nyelvvel [például] a fájdalom kinyilvánítása és a fájdalom közé becsúszni?” (Wittgenstein 1998, 245.) –, illetve hogy az „érzetek privátak” – egy másik embernek az én mentális állapotaim csak az enyémtől radikálisan eltérő perspektívában férhetők hozzá, hiszen a tudat önmagába zártságának következtében logikailag kizárt, hogy számára verifikálhatók legyenek (Wittgenstein 1998, 253.) – egyaránt tautológia. (Wittgenstein 1998, 252.) Az első logikai igazság a nyelv céljának és szintaktikai szabályainak, a második a szolipszizmus az *Értekezés*ben már érintett „igazságának” (Wittgenstein 1989, 5.62.) konzekvenciája. Az üvöltés és a fájdalom viszonyáról alkotott behelyettesítési elmélet (Wittgenstein 1998, 244.), mintha az *Értekezés*ben a nyelv és a világ izomorfiájáról szóló – a kései művekben formálisan feladott – tétel visszhangja lenne. Ezt erősíti az a korábban a *Vizsgálódásokkal* kapcsolatban már említett elképzelés, hogy legalább egy nyelv megtanulása logikailag szükségszerű feltétele a nyelvi formát öltött mentális állapotok kifejezésének (Wittgenstein 1998, 649.), hiszen „[a] 'fájdalom' fogalmat a nyelvvel együtt tanult meg” (Wittgenstein 1998, 384.).

A nyelv reprezentációs felfogásától való eltávolodás, a logikailag tökéletes nyelv megteremtésének eszméjétől a mindennapi, természetes nyelvek gyakorlati működésére irányította Wittgenstein figyelmét, melyek célja – használatuk a priori feltérképezése alapján – nem merül ki pusztán a kommunikációban. A szavaink kimondását motiváló vagy kísérő élmények, azaz mentális jelenségek fontossága jelentésük szempontjából a filozófus egyik visszatérő témája volt, amellyel kapcsolatban nem sikerült végérvényesen dűlőre jutnia. A fiatalkori főmű az eliminativizmus álláspontjához hasonlóan a „felszínes” pszichológia lélek- és szubjektumfogalmát értelmetlenségnek minősítette. (Wittgenstein 1989, 5.5421.) A *Vizsgálódások* első részéből kiókumlálható standard koncepció korántsem ennyire radikális, de a publikus nyelvjátékokhoz képest periférikus szerepet tulajdonít a pszichikumról szóló verbális megnyilvánulásoknak. „[A] közismert [álláspont]” – Neumer Katalin szavaival – „rendkívül egyszerű és megsemmisítő: semmi olyasmi nem lehet érdekes számunkra, ami szavaink mögött van, ami szavainkat pusztán kíséri. Az ilyesfajta élmények legfeljebb ha a pszichológust érdekelhetik, a jelentést magát azonban nem magyarázhatják, illetve befolyásolhatják. Ha valakinek vannak is a jelentést kísérő vagy azt létrehozó, okozó élményei, ezeknek legfeljebb az ő számára lehet jelentőségük, már csak azért is, mert kapcsolatuk a jelentéssel csupán kauzális, extern, azaz véletlenszerű. Az ilyen élmények elmaradása tehát nem akadályozhatja meg a jelekkel való operálást – teszem azt, a számolást – magát. Ugyanez az élményem kísérhetne más szót is, valaki másnál pedig az adott szó akár más élményekkel is együtt járhatna. Így a mi szemünkben az illetőt nem ezek az érzések jogosítják fel arra, hogy épp ezt a

szót használja, hanem a megfelelő körülmények.”²³ A *Vizsgálódások* Wittgensteinja szerint: „[A] lélek, a benső nem kimondhatatlan. Ilyen állítás sem arra hivatkozva nem tehető, hogy a benső fogalma szerint nem nyilvánulhat meg a külsőben, sem pedig arra nem, hogy a benső egvedisége akadályozza meg, hogy megnyilvánuljon. Az első típusú állításnak nincsen helye egy olyan filozófiában, amely már a kezdetektől fogva azt állította: »minden egy szinten van« (MS 106: 163, TS 208: 41, TS 209: 122, TS 213: 750), és ebben az értelemben minden a felszínen van, és semmi sem rejtekezik a mélyben.”²⁴

A bevezetőben már érintett – a *Vizsgálódások* 256. pontjánál kezdődő – gondolatkísérletekben Wittgenstein maga próbálja meg elképzelni, hogy gyakorlatilag mégis miképpen lehetne privátnyelvet létrehozni. A kísérlet lényege természetesen nem pszichológiai, azaz nem Wittgenstein fantáziájának potenciális korlátaira, hanem – a *reductio ad absurdum* módszerével élve – a privátnyelv fogalmának logikai elemzésén keresztül arra irányul, hogy lehetséges-e a fenti definíciónak megfelelő privátnyelvet konstruálni a valóságban. A szabály fogalmában egyértelműen benne van, hogy nem vonatkozhat csupán egyetlen esetre, és „mindenki azt mondja önmagáról, hogy csak a saját fájdalomból tudja, mi a fájdalom” (Wittgenstein 1998, 295.). A kritériumok, amelyeket a privátnyelvet megvalósítani szándékozó érzetnaplóval (Wittgenstein 1998, 258–261.), fejből végzett szótárazással, kísérlettel és órára nézéssel (Wittgenstein 1998, 264–267.) szemben megfogalmaz, az értelmes nyelvjátékok családi hasonlóságain alapulnak. Ha privátnyelvem nem felel meg ezeknek a követelményeknek, akkor nem tarthat igényt a nyelv elnevezésre, ami azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy a fájdalom szót a megfelelő körülmények között jogosulatlanul használom. Logikailag egyáltalán nem kizárt, hogy a különböző individuumoknak egymástól esetleg merőben eltérő minőségű fájdalomérzetük legyen, az azonban már nagyon is, hogy ennek valaha is utána járjanak, hiszen nem a fájdalom fiziológiai működéséről van szó, hanem a fájdalom fogalmának grammatikájáról. A privátnyelvben az érzetet összekeverjük az azt kifejező fogalommal.

Tegyük fel, hogy mindenkinek van egy saját bogara a skatulyájában (a fájdalom szemléltetése). Lehet, hogy mindenkinek más tárgya van a skatulyában, vagy semmi sincs. „A skatulyában lévő dolog egyáltalán nem tartozik a nyelvjátékhoz.” Ha „tárgymegjelölés” mintára konstruáljuk az érzetek grammatikáját, akkor a tárgy, mint irreleváns kihullik. (Wittgenstein 1998, 293.) Az elgondolás hasonló ahhoz, amelyet Ryle javasol.²⁵ Az „egy tánc eltáncolása” mondatban a „tánc” és az „eltáncolás” szavak ontológiai szempontból nézve ugyanarra referálnak.

23 Neumer 2006, 67–68. o.

24 Neumer 2006, 128. o., vö. „[...] A rejtély nem létezik.” (Wittgenstein 1989, 6.5.)

25 Ryle 1999, 126. o.

Az analitikus filozófia történetében mérföldkönek számított a mindennapi nyelv iránti érdeklődés felerősödésével együtt járó paradigmaváltás, melynek kapcsán a kései Wittgensteinén kívül főképp még Gilbert Ryle és John Langshaw Austin nevét szokás megemlíteni.²⁶ Wittgenstein filozófiáról alkotott felfogása azonban szinte egész, rendkívüli hatást gyakorló filozófiai pályája során változatlan maradt: a filozófiában csak a logika írhatja elő a tényeket, önálló filozófiai problémák pedig nem léteznek.

3.2. „Kimondhatóság” a nyelvjátékokban

A privátnyelv koncepciója elleni érvelés célja, hogy rávilágítson a példában szereplő fájdalomérzet és a fájdalmat kifejezésre juttató nyelvi fogalmak összetévesztésére. Az előbbi maga nem válhat egy nyelvjáték részévé, hiszen az érzetek természetük szerint privátak, és e tulajdonságuk miatt képtelenség őket összeegyeztetni a szükségszerűen nyilvános nyelvjátékokkal.²⁷ Az érvelés konklúziójának belátásához nem szükséges Wittgenstein gondolatkísérétét az érzetnaplóról (Wittgenstein 1998, 258-263.) – Kripkéhez hasonlóan – az emlékezőtehetséggel szembeni szkepszis eseteként felfogni, hiszen akkor a privátnyelvhez hasonlóan az is lehetetlen kellene legyen, hogy például két ember megegyezés szerint kitaláljon magának egy – a többiek számára aktuálisan ismeretlen – saját nyelvet, ami elvileg nyilvánvalóan lehetséges. Elég a skatulyában lévő bogár analógiájára gondolni. (Wittgenstein 1998, 293.) Ugyanúgy, mint a fájdalom esetében, mindenki „csak a saját bogarának látványából tudja, hogy mi egy bogár”, mert „[s]enki sem tud a másik skatulyájába bepillantani”. A fájdalom és a nyelvjáték-fogalmak mondhatni kategoriális diszkrepanciájának hangsúlyozása az *Értekezés* „mutatni–mondani” distinkciójára emlékeztet. Jelen esetben a fájdalom az, ami a fájdalmat átélő szubjektum számára megmutatkozik, de magát a fájdalmat a nyelvben logikai képtelenség lenne kimondani. (Wittgenstein 1998, 245.) A nyelvi megfogalmazás – a fájdalom verbális kinyilvánítása –, amely az érzetet a nyelvben helyettesíti (Wittgenstein 1998, 244.), mindenki számára érthető lesz, aki beszél az adott nyelvet, természetesen anélkül, hogy ezt a bizonyos fájdalmat egyúttal maga is érezné.

Wittgenstein konzervatív – közvetetten – metafizikai álláspontja Strawson kifejezésével élve egyfelől revizionista, hiszen meghatározott alapelvekből kiin-

26 A mindennapi nyelv tökéletes rendezettségének gondolatát Wittgenstein már az *Értekezés*ben bevezeti (Wittgenstein 1989, 5.5563.), de a *Vizsgálódások*ban játszik igazán központi szerepet.

27 Természetesen a fájdalom kinyilvánítására a verbális megfogalmazáson kívül alkalmas lehet még a pusztá üvöltés is. Abból a szempontból azonban, hogy mind a kettő publikus természetű, nincsen közöttük lényegi különbség.

dulva értelmezi újra a filozófiai nyelvhasználatot.²⁸ A *Vizsgálódások* célja ebből a szempontból szinte tökéletesen megegyezik az *Értekezés* vállalásával, de az eszköz, amely a tradicionális filozófiai problémákat hivatott eltüntetni, a kései műben immár nem a logika, hanem a mindennapi nyelvhasználat grammatikája. Ugyanakkor „[a] filozófiának a nyelv tényleges használatát nem szabad érintenie, tehát végső soron csak leírhatja [...]” (Wittgenstein 1998, 124.), ezért Wittgenstein gondolatai legalább ennyire megalapozottan tekinthetők deskriptív metafizikának is.²⁹ Ez a kettősség azért fér meg jól egymás mellett a *Vizsgálódások*ban, mert szerzőjének egyáltalán nem áll szándékában explicit módon metafizikával foglalkozni, sőt a szavak metafizikai használatát éppen a mindennapi nyelvhasználatra való visszavezetés segítségével igyekszik helyretenni. A negatív törekvéseken kívül, a filozófia értelméről szóló felfogás is hasonló a két könyvben. Annak ellenére, hogy maga a filozófia Wittgenstein szerint nem tudomány, a tudomány vitatható területeinek elkülönítésére szolgál, azaz tudományfilozófia.

A kortárs pszicholingvisztika bizonyos elméleti eredményei – elsősorban Király Ildikó beszédtanulással kapcsolatos kutatásai –, érdekes módon, meglehetősen jól konfirmálják Wittgenstein nézeteit nyelv, megismerés és világ kapcsolatáról.³⁰ Az *Értekezés*ben a nyelv és a világ izomorfiáját azonos logikai formájuk biztosította. A *Vizsgálódások*ban a logikai forma fogalma már nem szerepel, de „annak, aki egy nyelvet sem tanult meg [...], nem lehetnek [például] nyelvi formát öltött emlékei, kívánságai vagy félelmei [...]” (Wittgenstein 1998, 649.) sem. Király Ildikó munkája annyiban mindenképpen szolgáltat empirikus adatokat Wittgenstein megfogalmazásának alátámasztásához, hogy a kutatásaiban részt vevő gyermekek nem voltak képesek körülbelül három éves koruknál korábbi emlékekről beszámolni, s ez az életkor egybeesik azzal, amikor általában megtanulták valamennyire használni anyanyelvüket.

Konklúzió

A bevezetésben abból indultam ki, hogy a *Logikai-filozófiai értekezés* és a *Filozófiai vizsgálódások* értelmezhetőek egymás folytatásaként, mert egyszerűen hasonló problémákat tárgyalnak, másrészt tartalmaznak hasonló metodológiai szempontokat. Az előbbit a dolgozat során azzal igyekeztem alátámasztani, hogy az *Értekezés* ma-

28 Strawson 1996, 9. o.

29 „Most az ember természettörténetéhez szolgáltatunk tulajdonképpen megjegyzéseket; de ezek nem kuriózumok, hanem olyan megállapítások, amelyekben senki sem kételkedett, s amelyek csak azért kerülnek el a figyelmünket, mivel folyton a szemünk előtt vannak.” (Wittgenstein 1998, 415.)

30 Király 2002.

gyarázatához igénybe vettem a *Vizsgálódások* megfelelő pontjait, az utóbbit pedig azzal, hogy kiemeltem a – sajtáságosan wittgensteini – „mutatni–mondani” oppozíciós párt.

Ez a distinkció, ontológiai összefüggéseiből kiragadva – lehántva róla a logikai formával kapcsolatos spekulációkat –, eltérő megfogalmazásban, de mindkét könyvben megtalálható. A *Vizsgálódások*ban például: „Nem olyan látszatot kelt, mintha [a nyíl] eleve magában hordozna önmagán kívül is még valamit? [...] A nyíl csak az alkalmazás során mutat, s az élőlény alkalmazza. A mutató itt nem valami hókuszpókusz, amit csak a lélek tud véghezvinni” (Wittgenstein 1998, 454.); „Nem szoktam meg, hogy a hőmérsékletet Fahrenheit-fokokban mérjem. Ezért nem *'mond'* az így megadott hőmérséklet semmit nekem” (Wittgenstein 1998, 508. Kiemelés az eredetiben). A *Vizsgálódások* tehát ennek alapján sokkal inkább tekinthető az *Értekezés* továbbgondolásának, mintsem teljes visszavonásának, s ezzel együtt egy egészen új filozófia kezdetének. Ennek ugyanis ellentmond, hogy a terítékre kerülő problémák hasonlósága miatt a gyakorlatban számos ponton fedésbe hozhatók, és egyáltalán nem úgy fest, hogy tökéletesen összeegyeztethetetlenek.

A folytonosság szempontjának hangsúlyozása azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy nincsenek alapvető tartalmi eltérések a két szövegben, csupán annyit, hogy nem beszélhetünk „két [markánsan] különböző filozófiáról” Wittgenstein életművével kapcsolatban. A nyelv reprezentációs felfogása – vagyis az *Értekezés*ben a képelmélet – valóban a *Vizsgálódások* kritikájának céltáblája, hiszen a kései Wittgenstein szerint a nyelv lehetséges céljai és alkalmazásai ennél jóval gazdagabbak. A „kép” kétségtelenül benne rejlik a nyelvben (Wittgenstein 1998, 115.), de ebből önmagában még nem feltétlenül tudjuk meg, hogy „[...] *mi* a használata?” (Wittgenstein 1998, 424. Kiemelés az eredetiben).

Irodalom

- Ambrus Gergely 2007. „Wittgenstein és a *Filozófiai vizsgálódások*.” (szócikk) In Boros Gábor (szerk.) *Filozófia*. Akadémiai Kézikönyvek, Akadémiai Kiadó, 1086-87. o.
- Anscombe, G. E. M. 1965. *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. Harper and Row
- Black, Max 1964. *A Companion to Wittgenstein's „Tractatus”*. Cambridge University Press
- Burkard, F-P, Kunzmann, P, Wiedmann, F. 1993. „Wittgenstein I.” (szócikk) In *SH Atlasz Filozófia*, Springer-Verlag, 213. o.
- Frege, Gottlob 1980. *Logika, szemantika, matematika*. (szerk. Ruzsa Imre, ford. Máté András), Gondolat
- Frege, Gottlob 2000. „A gondolat” In *Logikai vizsgálódások*. (ford. Máté András, Bimbó Katalin), Osiris. 191-217. o.

- Hegel, G. W. F. 1961. *A szellem fenomenológiája*. (ford. Szemere Samu), Akadémiai Kiadó
- Hume, David 2006. *Értekezés az emberi természetről*. (ford. Bence György), Akadémiai Kiadó
- Huoranszki Ferenc 2005. „Russell leíráselmélete mint metafizika.” *Világosság* 2005/12., 73-81. o.
- Husserl, Edmund 1993. *A filozófia mint szigorú tudomány*. (ford. Baránszky-Jób László), Kossuth Könyvkiadó
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. (ford. Kis János), Atlantisz, Budapest
- Kenny, Anthony 1973. *Wittgenstein*. Penguin Books
- Király Ildikó 2002. *Az emlékezet fejlődése kisgyermekkorban: utánczás és eseményemlékezet*. Gondolat Kiadói Kör
- Kripke, Saul A. 1982. *Wittgenstein on Rules and Private Language: an Elementary Exposition*. Harvard University Press
- Locke, John 2003. *Értekezés az emberi értelemről*. (ford. Vassányi Miklós, Csordás Dávid), Osiris
- Lukács György 1954. *Az ész trónfosztása*. Akadémiai Kiadó
- Moore, G. E. 1981. *A józan ész védelmében*. (szerk., vál. Lónyai Mária, ford. Vámosi Pál), Magyar Helikon
- Neumer Katalin 1998. „A fordító utószava.” In *Filozófiai vizsgálódások* (ford. Neumer Katalin), Atlantisz, 335-344. o.
- Neumer Katalin 2006. *A lélek aspektusai*. Gondolat
- Nietzsche, Friedrich 2003. *A vidám tudomány*. (ford. Romhányi Török Gábor), Szukits Könyvkiadó
- Nyíri J. Kristóf 1983. *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth Könyvkiadó
- Nyíri J. Kristóf 2002. „Képek mint eszközök Wittgenstein filozófiájában.” *Világosság* 2002/1. 5-21. o.
- Pléh Csaba 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó
- Popper, Karl 1997. *A tudományos kutatás logikája*. (ford. Petri György, Szegedi Péter), Európa Könyvkiadó
- Russell, Bertrand 1976. *Miszticizmus és logika*. (ford. Márkus György), Magyar Helikon
- Russell, Bertrand 1985. „A denotálásról.” In *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről* (szerk. Copi, Irving M., Gould, James A., ford. Bánki Dezső et al.), Gondolat, 143-166. o.
- Russell, Bertrand 1998. *The Philosophy of Logical Atomism*. Chicago: Open Court
- Ryle, Gilbert 1999. *A szellem fogalma*. (ford. Altrichter Ferenc), Osiris
- Schlick, Moritz 1972. „A filozófia fordulata.” (ford. Fehér Márta) In *A Bécsi Kör filozófiája* (vál. Altrichter Ferenc, ford. Altrichter Ferenc, Fehér Márta), Gondolat, 51-60. o.
- Strawson, Peter Frederick 1996. *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*. Routledge
- Waismann, Friedrich 1979. *Ludwig Wittgenstein and the Vienna Circle*. (ford. Joachim Schulte, Brian McGuinness), Barnes and Noble, New York
- Wittgenstein, Ludwig 1929. „Some remarks on logical form.”, *Proceedings of the Aristotelian Society* 9, 162-171. o., [http://www.geocities.jp/mickindex/wittgenstein/witt_SRoLF_en.html] (2008. 04. 09.)

Wittgenstein, Ludwig 1989. *Logikai-filozófiai értekezés.* (ford. Márkus György), Akadémiai Kiadó, Budapest

Wittgenstein, Ludwig 1998. *Filozófiai vizsgálódások.* (ford. Neumer Katalin), Atlantisz, Budapest